

Ks. dr hab. Waldemar Szczerbiński, prof. UAM
Instytut Kultury Europejskiej w Gnieźnie
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Recenzja rozprawy doktorskiej pana magistra Andrzeja Myrdko *Myślenie religijne Abrahama Joshuy Heschela. Między religią a filozofią*, napisana pod kierunkiem O. dra hab. Marka Urbana, prof. UPJP2 na Wydziale Filozoficznym UPJP2, sporządzona na zlecenie Kierownika Dyscypliny Filozofia, ks. dra hab. Janusza Mączki, z dnia 02.08.2023 (59/WF/2023).

1. Znaczenie podjętego tematu

W ocenie czasów współczesnych wskazuje się na dwa zjawiska, które wzajemnie się warunkują. Pierwszym jest całkowite porzucenie religii poprzednich pokoleń i zanik praktyk religijnych, drugim jest odejście od tradycyjnego dla danej religii rozumienia Boga i człowieka. Można śmiało powiedzieć, że religia jako taka znajduje się w kryzysie.

Wielu współczesnych myślicieli podejmowało próbę przezwyciężenia tego impasu poprzez wypracowanie takiej koncepcji religii, która - ich zdaniem - byłaby najbardziej adekwatna i pomocna w odrodzeniu prawdziwej wiary w Boga. Z pewnością do takich intelektualistów należy Abraham Joshua Heschel. Dostrzegł to autor rozprawy stwierdzając we wstępie: "Między człowiekiem a religią istnieje analogia. Podobnie jak człowiek jest bytem dynamicznym, znajdującym się na drodze nieustannej zmiany i rozwoju, tak również tradycja religijna jest w permanentnym ruchu. Jak człowiek musi stale dążyć do pogłębiania rozumienia samego siebie, tak życie religii musi być stałym poszukiwaniem samorozumienia" (s. 9).

Wybór zatem tematu jest jak najbardziej trafny i aktualny. Problemem bowiem nie jest brak koncepcji religii, lecz ich wielość i różnorodność. Pojawia się pytanie, która z propozycji jest "właściwa"? Prezentacja myśli religijnej wypracowanej przez żydowskiego myśliciela jest głosem w dyskusji nad problemem religijności człowieka (rozumieniem człowieka oraz rozumieniem religii jako takiej) i daleko wykracza poza ramy judaizmu. Judaizm stanowi tu jedynie punkt wyjścia dla szerszej refleksji filozoficzno-teologicznej.

Ogromnie się cieszę, że myśl Heschela jest w naszym kraju coraz bardziej dostrzegana oraz rozwijana w środowisku i żydowskim i chrześcijańskim. Jeszcze 30 lat temu (gdy ja pisałem swoją pracę doktorską) mało kto w Polsce o Heschelu słyszał. Nie było wówczas nawet jednej jego publikacji w języku polskim. Dziś sytuacja się zmieniła – czego dowodem jest choćby prezentowana rozprawa doktorska.

2. Cel pracy i struktura pracy

Zasadniczym celem pracy jest - jak sam określił to Autor - "próba przybliżenia i przedstawienia myślenia religijnego Abrahama Joshuy Heschela, które jest niejako pomostem pomiędzy religią i filozofią, co więcej: rozum i religia w myśleniu religijnym mogą być jednością, gdyż wypływają z tego samego źródła". Wbrew pozorom nie jest to łatwe. Doktorant jednak ma świadomość, że podjęte zadanie nie jest zwykłym przetłumaczeniem i syntetycznym ujęciem poglądów żydowskiego Rabina. Jego bowiem myśl jest rozproszona w wielu dziełach oraz prezentowana zazwyczaj niesystematycznie i niekiedy poetycko. Nie dziwi zatem uwaga poczyniona we wstępie: „Trudność polegała na tym, iż Heschel nie był myślicielem systematycznym, dlatego też niektóre przeprowadzone w pracy analizy mają charakter rekonstrukcyjny, a próby uściślenia nie do końca jasno wyrażonych koncepcji dokonano na podstawie tych, które zostały wyrażone przez niego w sposób jasny i wyraźny” (s. 11).

Pan Myrdko podejmuje próbę wyłonienia, usystematyzowania i krytycznego omówienia teorii religii Heschela w aspekcie istotnych cech religii, ze szczególnym naciskiem na fenomen myślenia religijnego, które według Heschela jest nie tylko podstawą wiary, lecz także warunkiem bycia ludzkiego (bycia ludzkim). Dodatkowo w pracy "porównano również jego (Heschel) poglądy z poglądami innych filozofów, aby wskazać, iż nie rodziły się one w próżni, ale powstawały w określonym kontekście filozoficznym, historycznym czy kulturowym". Ważne, że piszący nie ograniczył się jedynie do kolejnego wyłożenia myśli Heschela. Przeciwnie, starał się wykazać spójność tychże poglądów oraz ich oryginalność - co wymagało niemałych wysiłków i umiejętności ze strony Doktoranta.

Autor rozprawy dokonuje powyższej rekonstrukcji w ramach czterech rozdziałów, które są poprzedzone *Wstępem*, uwieńczone *Zakończeniem* i wykazem *Bibliografii*: 1. *Główne źródła myśli Abrahama Joshuy Heschela i jego filozofia człowieka*; 2. *Filozofia i religia*; 3. *Bóg w myśleniu religijnym*; 4. *Profetyczny wymiar myślenia religijnego*.

Rozdział pierwszy w dwóch paragrafach prezentuje najpierw źródła myśli żydowskiego autora (pierwsze to tradycyjna chasydzka pobożność, drugie to europejska filozofia w całej swojej rozciągłości), a następnie w paragrafie trzecim kwestie związane z wypracowaną przez Heschela filozofią człowieka. W tej części opisano w kolejności: problemowość i samorozumienie człowieka, dewaluację człowieczeństwa, biegunowość antropologiczną (być ludzki-być ludzkim), sposoby bycia ludzkim (drogocенność, wyjątkowość, możliwość, nieostateczność, procesowość i zdarzeniowość, samotność i solidarność, wzajemność i świętość).

W rozdziale drugim mamy do czynienia z analizą podmiotu religii – człowieka i analizą myślenia religijnego, którego cechą charakterystyczną dla Heschela jest polaryzacja. W tym rozdziale zostały wyróżnione następujące paragrafy (7): Dwa rodzaje myślenia i zagadnienie wejrzenia, Charakterystyka myślenia religijnego (radikalne zdumienie, religia z perspektywy filozofii, filozofia z perspektywy religii, filozofia religii jako filozofia judaizmu), Zdumienie i poczucie niewysłowionego, Biegunowość myślenia religijnego, Problem religijnego behawioryzmu (behawioryzm Spinozy, Haskala i behawioryzm Mendelssona), Biegunowość halachy i hagady, Myślenie religijne jako teologia głębi (zagadnienie egzystencji religijnej, wymiary egzystencji religijnej, problem dogmatu, dystynkcje wiary do wierzenia i oraz wiary do wyznania wiary, biegunowość teologii i teologii głębi, Kierkegaard i Kocker w horyzoncie teologii głębi).

Z uwagi na konieczność podjęcia refleksji na temat przedmiotu religii, rozdział trzeci poświęcony jest Bogu, a właściwie rozumieniu Boga, stąd tytuł rozdziału: „Bóg w myśleniu religijnym”. Paragraf pierwszy „Nauka o Bogu Majmonidesa i krytyczne uwagi Heschela” stanowi punkt wyjścia do analizy poglądów omawianego myśliciela na temat Boga i porusza następujące zagadnienia: pojęcie Boga, problem wieczności Boga, od metafizyki do naśladowania Boga. Paragraf drugi „Zagadnienie Boga w myśleniu religijnym Heschela” odnosi się do takich problemów jak: znaczenie poza tajemnicą; krytyka spekulatywnego myślenia o Bogu, ontologiczne założenie, minimum wiedzy o znaczeniu słowa „Bóg”, dwa punkty wyjścia w myśleniu o Bogu i problem symbolizmu, obecność i ukrywanie się Boga, chwile wejrzenia i problem rozumienia Boga, zagadnienie Boskiej troski, immanencja i transcendencja Boga.

W rozdziale czwartym spotykamy się z próbą syntetycznego ujęcia „Profetycznego wymiaru myślenia religijnego”. Paragraf pierwszy prezentuje myślenie religijne jako skok w działanie i kolejno opisuje: inspiracje prorockie, chasydyzm i kabałę, stanowisko Majmonidesa

i Kockera. Paragraf drugi tego rozdziału charakteryzuje osobowość proroka, paragraf trzeci natomiast – formy prorockiego współodczuwania, a paragraf czwarty prorockie rozumienie Boga, gdzie doktorant dość szczegółowo analizuje pojęcie „pathos” w odniesieniu do Boga. W ostatnim paragrafie ostatniego rozdziału piszący boryka się ze sporem o boskie „pathos, który jest widoczny w poglądach Berkovitsa i Heschela.

3. Ocena merytoryczna

Plan pracy jest właściwy i uzasadniony. Wstęp jest napisany bardzo jasno i logicznie. Powstaje jednak pytanie, czy zawiera wszystkie niezbędne elementy: uzasadnienie wyboru tematu, określenie zagadnienia badawczego, omówienie *status quaestionis*, wyjaśnienie obranej i zastosowanej metody badawczej oraz zwięzłą, ale jednocześnie wystarczającą, prezentację struktury pracy oraz zawartości poszczególnych rozdziałów i paragrafów.

Moje wątpliwości dotyczą sformułowania tematu prezentowanej dysertacji: „Myślenie religijne Abrahama Joshuy Heschela. Między religią a filozofią”. Rozumie, że podtytuł miał doprecyzować czy też ujaśnić tytuł. Wydaje się jednak, że to zestawienie nie jest szczęśliwe i raczej wprowadza małe zamieszanie pojęciowe. Wynika z tego, że myślenie religijne jest między religią a filozofią. Co to znaczy? Czy myślenie religijne może być między religią a czymś jeszcze w ogóle? Zdaje sobie sprawę, że sam Heschel bywał niekiedy pojęciowo enigmatyczny i niekonsekwentny, ale nie trzeba tego jeszcze bardziej komplikować już na poziomie tematu (w naukach o religii na ogół przeciwstawiamy sobie: wiarę i rozum, teologię i filozofię). Warto by było, w przypadku ewentualnej publikacji, nieco zmienić tytuł (np. „Myślenie religijne A.J. Heschela. Między teologią a filozofią” lub „A.J. Heschela postulat religijnego myślenia”). Nie jestem też pewny, czy u samego Heschela, i u doktoranta również, chodzi o myśl religijną (*religious thought*), czy o myślenie religijne (*religious thinking*)? To jest dość istotna różnica.

Recenzowana rozprawa rozpoczyna się od *Wstępu* (s. 6-13), w którym Doktorant najpierw wyjaśnia motywy podjęcia zagadnienia oraz bardzo jasno i precyzyjnie określa cel badawczy swojej pracy. Od samego początku czytelnik jest odpowiednio poinformowany, na jakie pytania ma zamiar odpowiedzieć Autor dysertacji. Chciałbym choćby stwierdzić, że prezentacja stanu badań została potraktowana zbyt pobieżnie. Niestety nie ma na ten temat nawet wzmianki. A szkoda. Zainteresowanie myślą Heschela jest coraz większe na całym świecie, a w Polsce można mówić nawet o fascynacji jego dziełami, które w dużej mierze zostały w ostatnich latach przetłumaczone na język polski. Jeśli autor pominął nawet "status

quaestionis" w innych krajach, to można było pokusić się choćby o prezentację w obszarze Polski (istnieje już sporo publikacji tematycznych, organizowane były na polskich uczelniach specjalne sympozja poświęcone Heschelowi). To nie jest tak, że nikt nic na podobny temat lub o Heschelu w Polsce nie napisał. Podam kilka przykładów:

1. A. Pawlik, *Filozofia religii Abrahama Joshuy Heschela. Mistycyzm bez magii*, „Studia Europea Gnesnensia” 13 (2016), s. 187-200 (jest to fragment pracy doktorskiej powstałej na UKSW, której nota bene byłem recenzentem);

2. A. Pawlik, „*A przecież jest światło pośród ciemności naszych czasów*”. *Doświadczenie religijne w filozofii Abrahama Joshuy Heschela*, w: J. Kempa, M. Giglok (red.), *Słowo, doświadczenie, tajemnica*, s. 365-372;

3. M. Laskowski, *Filozofia religijna Abrahama Joshuy Heschela*, „Teofil” 29(2011), s. 147-161;

4. M.R. Rynkowski, *Abrahama J. Heschela rozumienie dialogu człowieka z Bogiem. Wskazówki dla chrześcijańskiej antropologii*, „Studia Teologii Dogmatycznej” 1(2015), s. 226-235.

Zakładam, że brak tych informacji we wstępie wynika z niedopatrzenia. Tych pozycji jednak nie ma także w wykazie bibliograficznym. Czyżby doktorant ich nie znał? Najbardziej zadziwia jednak fakt, że Pan Myrdko nie pochwalił się nawet swoją publikacją o Heschelu: *Pathos Boga w myśli Abrahama J. Heschela*, która została opublikowana przecież już w: „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 13(2016), s. 213-222. Nie ma jej też w bibliografii, a przecież została wykorzystana w czwartym rozdziale prezentowanej pracy.

Autor informuje wprawdzie, że „w pracy posłużono się przede wszystkim metodą analityczno-syntetyczną, ale wątku tego nie rozwija (*Wstęp*, s. 11). Takie zdawkowe omówienie metody spotyka się w pracach magisterskich. Na poziomie doktoratu oczekuje się odpowiedniego opisu, tym bardziej, że w pracy ową metodę jednak widać. Wydaje się, że doktorant zastosował metodę dialektyczną, która obejmuje trzy etapy badań: analizę immanentną (zrozumienie poglądów Heschela i uchwycenie sensu zawartego w tekstach); analizę sytuacyjną (powiązanie myśli z życiem filozofa, środowiskiem i kulturą); krytykę i ocenę (wykazanie spójności lub sprzeczności myśli i wskazanie na wartość prezentowanej koncepcji).

Nie mam uwag odnośnie do struktury dysertacji, choć na pozór wydaje się ona bardzo sztapkowa i szkolna (pierwszy rozdział prawie we wszystkich pracach o Heschelu jest podobny, a przez to mało oryginalny i oczywisty). Trzeba jednak pamiętać, że Doktorant z gęszczy myśli i rozproszenia treści (brak u Heschela systematycznego wykładu) starał się

wydobyć i złożyć niejako w całość filozofię religii Heschela. Struktura pracy musiała dać mu jakieś rusztowanie do "poskładania" omawianej treści. Mamy tu przedmiot religii, podmiot, przejawy, specyfikę, implikacje itd. Za najbardziej cenne uważam: treści dotyczące ukazania podglebia poglądów Heschela, śmiałą próbę identyfikacji filozofów z których żydowski Rabin czerpał, wyjątkowo ciekawe i trafne odczytanie „pathosu” Heschela w całokształcie myśli Heschela oraz prezentację sporu Heschela z Berkovits'em na temat boskiego pathosu.

4. Strona formalna

Recenzowana dysertacja posiada bardzo logiczną i spójną strukturę. Prowadzone analizy odznaczają się rygiorem metodycznym i w sposób właściwy respektują tekst i kontekst.

Przypisy zostały sporządzone bardzo rzetelnie i konsekwentnie. Autor poprawnie stosuje zapis skrócony dla pozycji wcześniej cytowanych. Bibliografia została podzielona na: literaturę źródłową, literaturę uzupełniającą i literaturę pomocniczą. Uwzględnienie i czerpanie z bogatego zasobu zapisów internetowych jest jak najbardziej wskazane i nawet konieczne (niektórych nie ma w innej formie). Często jest to jednak w dzisiejszych czasach nadużywane przy pisaniu prac naukowych. Tu ich w ogóle nie ma. Dla jednych jest to zaleta, dla drugich wada.

Zarówno przypisy, jak i bibliografia końcowa, wymownie świadczą, że Autor wykorzystał w miarę dobrze bogatą literaturę światową. Cytuje naprawdę wiele poważnych opracowań, książek i artykułów, które podejmują wprost lub pośrednio poruszane przez niego kwestie. Paru jednak pozycji polskich brak, o których powyżej pisałem. Najbardziej cieszy jednak i zaskakuje, że Doktorant doszukał się i uwzględnił w swoich rozważaniach jedno z najważniejszych dzieł Heschela *Haevenly Torah. As Refracted through the Generations*. To obszerne i wielowymiarowe dzieło ze względów językowych (pierwsze tłumaczenie z hebrajskiego na angielski pochodzi z 2010) przez wielu komentatorów było pomijane, co oczywiście skutkowało niepełnymi analizami. Słowa uznania dla Pana Myrdko za dociekliwość w tym przypadku.

Jak zostało to już zauważone, rozprawa została napisana poprawnym językiem, bardzo komunikatywnym i zrozumiałym, także dla czytelnika, który nie jest zaznajomiony z myślą Heschela. Czasami jednak zdarzają się błędy stylistyczne, które wynikają z faktu budowania zbyt długich zdań, wielokrotnie złożonych. Także szata graficzna jest bardzo staranna i nie budzi żadnych zastrzeżeń.

5. Wnioski końcowe

Zawarte w recenzji krytyczne uwagi oraz spostrzeżenia nie umniejszają walorów naukowych i badawczych dysertacji. Chciałbym podkreślić, że recenzowana rozprawa doktorska pana mgra Andrzeja Myrdko stanowi ważny wkład naukowy w światowe i polskie badania myśli filozoficznej i teologicznej Abrahama Joshuy Heschela. Uważam, że zamiar ukazania specyfiki myślenia religijnego u żydowskiego Rabina został osiągnięty. Oczywiście, zawsze można to było uczynić lepiej. To można powiedzieć o każdej pracy naukowej. W świetle rzetelnie i poprawnie przeprowadzonych analiz czytelnik jest w stanie właściwie zrozumieć poglądy Heschela na temat religii i religijności człowieka. Odnosi się wrażenie, że Autor dość dobrze odczytał myśl Heschela i umiejętnie ją zinterpretował. Recenzowana rozprawa zasługuje na pozytywną ocenę, zarówno za wybór tematu, jak i za przyjęty sposób badania zagadnienia oraz konsekwentną realizację. Doktorant opanował warsztat naukowy. Jestem całkowicie przekonany, że przedstawiona rozprawa, zarówno w sensie merytorycznym jak i też formalnym, spełnia wszystkie wymagania stawiane pracom doktorskim i dlatego wnioskuję do Rady Dyscypliny Filozofia Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie o podjęcie dalszych etapów przewodu doktorskiego pana Andrzeja Myrdko.

ks. dr hab. Waldemar Szczerbiński, prof. UAM

Gniezno, 30.08.2023.